

Мирослав Іваник
Незалежний дослідник
Торонто, Канада

Холмщина 1940-х років у німецькій перспективі на основі вибраних документів вермахту

Вступні зауваження

Українські та польські історики випрацювали за останнє десятиліття відносно стійкі картини подій на Холмщині у 1940 роках, які однак різко відрізняються одна від одної¹. Обидві історіографії настільки закріпилися на своїх позиціях, які залишаються незмінними від років, не дивлячись на нові дослідження, новознайдені документи та проведені наукові конференції, що перспектива узгодження спільного становища на ґрунті обох національних історіографій здається бути далекою.

Тому в своїй доповіді, замість вкотре повторювати варіанти тезисів, випрацьованих українською історіографією, хочу зосередитися в основному на німецькій перспективі подій на Холмщині від початку 1943 до квітня 1944 року. Така тема здається мені бути цікавою тому, що німецьке бачення подій того часу може стати свого роду контрапунктом для національних - української та польської – наративів, зациклених на взаємних кривдах, через що їм легко втратити з поля зору ширшу історичну перспективу й бачити взаємне протистояння у вузькому контексті міжнаціональної боротьби.

¹ Оскільки завданням цієї доповіді не є критика польської та української історіографій на тему Холмщини 1940-х років, у дальшій частині доповіді обмежуся тільки переліком важливіших робіт, на основі яких буде представлена нижче характеристика обох історіографій на тему Холмщини у 1940-х роках.

Дотеперішні рідкісні посилання на німецькі документи використовувалися найчастіше саме в такому контексті й найчастіше мали за завдання підсилити аргументи тої чи іншої сторони.

Завданням цієї доповіді я поставив зробити спробу подати німецьку перспективу подій на Холмщині в 1940-х роках як окрему та самостійну. Через часові обмеження конференційної доповіді, німецьку перспективу я звузив в основному до документів німецької армії (вермахту), використовуючи інші німецькі документи, напр. репресивних органів або цивільної окупаційної адміністрації – тільки принагідно.

Присутнім тут учасникам семінару наратив український і польський добре відомі, зокрема що серед нас є двох дослідників, які присвятили темі Холмщини (у польській термінології – Люблинщини) монографічні дослідження. Маю тут на увазі проф. Юрія Макара і його тритомник «Від депортації до депортації»² та д-ра Маріюша Зайончковського з його монографією «Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939-1944»³. Роботи обох дослідників є мовби показовими для обох історіографій і є свідченням рівня зацікавлення темою по обох боках кордону, показником того, як далеко просунулися дослідження теми й наскільки різне є бачення цих самих подій обома історіографіями. Характерною ознакою обох дослідників є базування в основному на національних джерелах, при помітній ексклюзивності використання деяких джерел, напр. широкий доступ до архіву Українського Центрального Комітету (УЦК) у випадку проф. Макара й широке використання засобів

² Макар Ю., Нагорний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915—1947). — 3 томи — Чернівці, — 2011, — 2014, — 2015.

³ Zajączkowski M. Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939-1944. Lublin-Warszawa 2015.

польського Інституту національної пам'яті д-ром Зайончковським. При тому, що характерно, в обох дослідників джерела тогочасного політичного та військового гегемона на цій території, тобто документи німецького походження, присутні є в дуже обмежених кількостях.

Українська перспектива подій

У найбільшому скороченні українську перспективу можна схарактеризувати таким чином⁴. Українсько-польське збройне протистояння періоду Другої світової війни (ДСВ) розпочалося в 1942 році на Холмщині й події на цій території є інтегральним звеном у ланцюзі подій на трактованій обома націями як своя територія, тобто в Галичині, Волині й на Закерзонні. Перехід від глибокого антагонізму, а потім незбройної конфронтації, які існували між обома національними спільнотами в умовах німецького окупаційного режиму до початків 1942 року, до фази збройного конфлікту викликала польська сторона актами індивідуального терору польського підпілля у 1942 році. Польський терор проти видатніших українців Холмщини та Підляшшя був використовуваний в українській націоналістичній пропаганді й став фактором у подіях на Волині.

В українських дослідженнях переважає погляд, що на перехід від індивідуального терору до масових протиукраїнських акцій на Холмщині наступив не так внаслідок подій на Волині, тобто в Райхскомісаріаті Україна, але впливав з передумов в Генеральній Губернії, якої складовою була

⁴ Для української історіографії важливими для даної теми є такі дослідження, як: «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 10. «Волинь і Холмщина 1938-1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. / Ред. Ю. Сливка. — Львів, 2003; В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1939-1947. — Київ, 2012; Горний М. Трагедія українських сіл Холмщини 1943-1945. — Львів, 2007; Савчук О. Свої серед своїх. Депортації українців з Холмщини й Підляшшя в 1944-1947 рр. — Луцьк, 2012; Надбужанщина. 2. — Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто 1989 та Том 4. — Львів-Торонто 2004.

Холмщина, і був прямим наслідком наказів проводу польського підпілля з половини 1943 року про посилення протинімецької «диверсійної та саботажної» акції⁵. На Холмщині це знайшло вияв не так в протинімецьких, як в протиукраїнських акціях, напр. нападах на українські села Стрільці, Тугані, Моложів у травні 1943 року з першими масовими вбивствами за національною ознакою⁶. Ці акції не мали відплатного характеру, але були автономним рішенням керівництва польського підпілля як відповідь на події в Генеральній Губернії, а не в Райхскомісаріаті Україна. Додаймо, що напади на Стрільці та Моложів зареєстрували також німецькі документи.⁷

Спроби українців боронитися були кволі й слабко зорганізовані через брак на цій території мережі політичних організацій, які стали б основою для збройних зорганізованих структур. Творення самооборонних відділів було гальмовано німецькою владою адміністративно та відмовою озброєння відділів⁸.

Через слабку зорганізованість українців Холмщини та Підляшшя, їхню схильність до покладання на владу та легітимні способи захисту, протиукраїнські акції польського підпілля набрали масштабного характеру, зокрема внаслідок дій відділу Батальйонів Хлопських під командуванням Станіслава Басая «Рися» від осені 1943 року.

Не дивлячись на численні скарги з боку Українських допомогових комітетів та Українського центрального комітету, німецька влада потурала

⁵ Див. Zajączkowski M. *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie...*, s. 238.

⁶ Напад польських відділів на село Моложів стався 6.05.1943, під час якого вбито 14 і поранено 22 українців; напад на Стрільці був 26.05.1943 (вбито 22, поранено 5 українців); а напад на Тугані – 25.0.1943 (7 вбитих і 3 поранених українців).

⁷ NARA, T501, R-217, Monatsbericht von 16.04.1943 bis 15.05.1943 von Oberfeldkommando Lublin, frame 166.

⁸ Див. лист Ю. Лукашука до Є. Пастернака від 28 листопада 1960 р. в: Архів Євгена Пастернака, том 19, аркуш 60 (приватний архів автора статті; архів буде переданий до Центрального державного архіву зарубіжної україніки в Києві).

польським акціям до моменту, коли вони стали загрозливі господарчим інтересам німців. У той момент рішуче застосовано збройну силу, в тому числі й відділи, в яких служили українці⁹, що покляло край польським акціям на Грубешівщині.

Другим чинником, який змінив співвідношення сил на Холмщині, стало втручання в холмські події відділів УПА з Волині та Галичини, яке охоронило українське населення Холмщини від подальшого винищування поляками.

Однак ситуація змінилася докорінно з моментом приходу на територію Холмщини відділів Червоної Армії у липні 1944 роки. Прихід совєтів поклав край німецькій окупації та створив зовсім інші обставини для польсько-українського протистояння.

Польська перспектива подій

У свою чергу польська історіографія¹⁰ випрацювала наратив, який описує події на Холмщині докорінно по-іншому. Індивідуальний терор проти визначних українців Холмщини та Підляшшя, який, нагадаймо, забрав у роках 1942-1943 більше півтисячі українських життів, є маргіналізований і

⁹ Участь бойової групи Байєрсдорфа та 5-го Галицького добровольчого полку СС в поборюванні партизанських відділів на Холмщині найбільш точно описано в: Melnyk M. The History of the Galician Division of the Waffen-SS. Volume One: On the Eastern Front – April 1943 to July 1944. Fonthill 2016, pp. 158-187

¹⁰ Для польської історіографії найважливішою для нашої теми є названа вище монографія М. Зайончковського. Інші історики тему Холмщини порушували принагідно у ширших роботах про польсько-українські стосунки під час Другої світової війни. З представницьких робіт назвимо: Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948. Warszawa, 1999; Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942-1960. Warszawa, 2006; Motyka G. Od rzezi Wołyńskiej do akcji «Wisła». Konflikt polskoukraiński 1943-1947. Warszawa, 2011; Gołębiowski M. Sojusz z Ukraińcami i sojusz narodów ujarzmionych // Dialogi — Biuletyn polsko-ukraiński. 1987, № 7-8, s. 5-6; Siekierka S., Komański H, Bulzacki K. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim 1939-1947, Wrocław 2006; Siemaszko E. Wołyń i Sahryń // Rzeczpospolita. 15.11.2011(<http://rp.pl/artykul/61991,750348-O-roznicach-miedzyludobojstwem-a-obrona-przed-nim.html>) – доступ 18.03.2014.

вважається незначущим. Індивідуальні випадки вбивств українців на Холмщині у 1942 році вважається за малочисельні, ізольовані й такі, що не мали впливу на хід подій на інших спірних територіях, як Волинь або Галичина.

На противагу українському становищі, яке вважає початком польсько-українського протистояння періоду ДСВ події на Холмщині у 1942, році, польська історіографія пересуває початок цього протистояння як у часі, так і у просторі й вважає, що збройна конфронтація почалася майже на рік пізніше взимку 1943 року на Волині атаками українських націоналістів на мирне польське населення.

Польські історики вважають, що індивідуальні вбивства українців на Холмщині обмежувалися в основному до колабораціоністів, тому були виправдані. Зокрема вказується на співучасть українців у виселенчій акції на Замостянщині¹¹ й колабораціонізм УЦК та УДК.

Натомість широкомасштабні протиукраїнські акції в роках 1943-1944, коли українські жертви рахувалися десятками й сотками, вважаються акціями у відплату, акціями превентивними або актами помсти за Волинь, тобто в усіх випадках вони були виправдані або з військового погляду, або морально.

Таку ж мотивацію польська історіографія подає у випадку найбільшої тероризуючої акції збройних польських відділів на десятки українських сіл Холмщини напровесні 1944 року, у якій протягом двох місяців загинуло понад 3 тисячі українців. Польська історіографія вважає цю акцію

¹¹ Виселенчо-переселенча акція у трьох південних повітах Люблинського дистрикту (Замостя, Грубешів та Томашів), яку провела німецька окупаційна адміністрація від кінця 1942 до осені 1943 року, мала на меті звільнення великої частини Замостянського повіту від поляків та українців й поселення на їхньому місці фольксдойчів з Балкан. В акції брала участь як польська, так українська допоміжна поліція, проте польське підпілля, а вслід за ним й сучасні польські історики вину приписують виключно українській поліції.

превентивною перед сподіваною акцією українських збройних відділів і яка охоронила польське населення Холмщини перед долею поляків з Галичини та Волині.

Польські історики не заперечують, що деякі акції польських відділів на Холмщині мали характер воєнних злочинів, проте завжди ці заяви є нейтралізовані заувагами, що злочини українців на Волині та Галичині були непропорційно більші.

Зрозуміло, що погляди на події на Холмщині в 1940-х роках серед окремих істориків українських і польських різняться в деталях, формулюваннях чи акцентах, при чому польська історіографія представляє більш монолітне становище, а українська – ширший діапазон поглядів, проте представлена вище узагальнююча характеристика історіографій у цьому питанні як цілостей здається бути вірна та достатня на вжиток цієї доповіді.

Відповісти на питання, яка була німецька перспектива подій в Генеральній Губернії, а в Люблинському дистрикті зокрема, є складно через це, що відповідь на так сформульоване питання вимагала б монографії на кількасот сторінок, а не кільканадцять хвилинної доповіді на конференції, тому у своєму виступі хочу тільки засигналізувати кілька тем для обговорення. Через це, що свою доповідь я побудував на аналізі тільки кількох груп німецьких документів, які були мені доступні в Канаді, вона може бути трактована тільки як сигнальна. Я її розумію радше як привід для дискусії й стимул до дальших архівних пошуків, ніж об'явлення фінальних правд.

Для нікого не є таємниця, що як українські, так і польські дослідження базовані є в основному на національних джерелах, через що найхарактернішою їх ознакою є національний ухил (national bias). Навіть

коли приймемо, що є спроби розширити джерельну базу на советські й меншою мірою німецькі документи, то це не міняє загального стану, який полягає у тому, що цілісний огляд подій гегемоном ситуації, тобто німецькою окупаційною адміністрацією Генеральної Губернії, є майже невідомий та вельми рідко береться до уваги дослідниками обох історіографій. Такий підхід слід вважати методологічною помилкою, бо незалежно від того, чи німецька перцепція ситуації була правдива, повна чи зафальшована, саме вона визначала напрямки дій німців на цій території й є суттєвим пізнавальним фактором для розуміння поведінки німців та мотивації їхніх рішень. У свою чергу ці рішення (або їх брак) мали найчастіше вирішальний вплив на хід польсько-українського протистояння.

Джерельна база

Основною джерельною базою моєї доповіді є місячні Ситуаційні звіти про воєнне положення в Генеральній Губернії (Lage in Generalgouvernement), які виготовляло командування Армійного округу Генеральна Губернія (Wehrkreiskommando Generalgouvernement) та щомісячні Інформаційні рапорти (Monatsbericht), які виготовляли окремі Польові Надкомендатури (Oberfeldkommandantur) Люблинського дистрикту (Надкомендантура #372), та Дистрикту Галичина (Надкомендантура #367)¹². Меншою мірою я користувався Щоденними звітами (Tägliche Meldungen). Допоміжними джерелами були поліційні поденні рапорти за 1943 та 1944 роки (Tägliche Lagemeldungen)¹³. Останні я використовував для конфронтації збірних даних з місячних Ситуаційних звітів з поденними рапортами.

¹² National Archives and Record Administration (NARA), T-501, R.217 (для документів за 1943 – крім червня та грудня) та NARA, T 77, R1421 (для грудня 1943 та від січня до квітня 1944 року).

¹³ Archiwum Państwowe w Lublinie (APL), Zespół Ordkommandantur I/524, Der Kommandur der Ordnungspolizei im Distrikt Lublin. Tägliche Lagemeldungen.

Частину з названих вище документів я знайшов в архіві OKW (das Oberkommando der Wehrmacht), але більшість відшукав в архіві Оперативного відділення Військового командира в Генеральній Губернії (Militärbefehlshaber im Generalgouvernement).

Обговорювані звіти є детальними військовими звітами, зміст яких у великій частині не становить для нашої теми інтересу, проте з нашого погляду важливим пізнавальним джерелом у цих звітах є розділ «Настрої серед цивільного населення», в яких сумарно представлений є цивільний аспект мілітарної ситуації в Армійному окрузі Генеральна Губернія.

Оскільки часові рамки моєї доповіді є замкнуті 1943-1944 роками, я представляю сьогодні насамперед образ ситуації, який постає зі звітів від грудня 1943 до квітня 1944 року¹⁴. Ці звіти важливі є ще тому, що в них вперше появляється послідовна інформація про втрати цивільного українського та польського населення, яке загинуло **не** з рук німців. Створює це нагоду для конфронтації даних про власні втрати, які оприлюднюють польська та українська історіографії, з даними третьої сторони, для якої національний інтерес або емоційний фактор не грає ролі, тому можна припускати, що є вони об'єктивніші, ніж дані національних історіографій.

Образ ситуації, який постає з аналізу німецьких документів, має кілька складових. Насамперед є це узагальнюючий статистичний образ з усіх 5 дистриктів Генеральної Губернії, який постає зі звітів Армійного округу Генеральна Губернія. Зі звітів Польових надкомендантур, насамперед з розділів про настрої серед населення, постає описовий психологічно-соціологічний образ населення, а щоденні армійні та поліційні рапорти дають

¹⁴ Прикінцева дата береться звідти, що звіт з квітня 1944 року є останній, який пощастило відшукати дотепер в архівах.

матеріал для деталізації образу, деталі якого губляться іноді в сумарних місячних даних.

Треба тут також підкреслити, що не було одного загально німецького зразка сприймання ситуації в Генеральній Губернії й це спостереження стосується також до польсько-українських стосунків на цій території. Для німецької **військової** адміністрації польсько-український конфлікт в Генеральній Губернії був малозначущий і мав периферійне значення. Для сил **безпеки** польсько-українське протистояння було полем маніпуляцій і таємних операцій, в яких немало роль грало взаємопідбурювання однієї спільноти проти іншої. **Цивільна** адміністрація вважала конфлікт за інструмент влади у багатонаціональному середовищі й користувалася ним до моменту, коли він почав загрожувати господарчим інтересам німців. У той момент влада вжила рішучих збройних заходів і польське підпілля на Грубешівщині перестало існувати як збройний фактор. Для адміністрації **поліційної** цей конфлікт повністю розчинявся в загальному розгулі бандитизму, кримінального зокрема, і був майже невидимий як окреме явище.

На кінець ще звернімо увагу, що окремі гілки німецької окупаційної адміністрації аж ніяк не співпрацювали з собою у повній гармонії, а навпаки, часто з собою конкурували та діяли неузгоджено. На верхах покажемо тут був гострий конфлікт між генерал-губернатором Гансом Франком та вищим командиром СС та поліції обергрупенфюрром Ф. Крюгером¹⁵; на рівні Люблинського дистрикту такий же конфлікт існував між губернатором Е. Цирнером та командиром СС та поліції О. Гльобочником, який врешті-решт

¹⁵ Schenk D. Hans Frank. Biografia generalnego gubernatora. Kraków 2009. Про конфлікт чит. на стор. 249-260.

довів до відставки губернатора¹⁶. На подібний конфлікт на низах між окремими гілками окупаційної влади звертає увагу Л. Голейко з Люблинського УЦК, коли його узгодження зі службою безпеки СД були торпедовані командирами порядкової поліції.

Узагальнені спостереження

Нім перейти до детального розгляду ситуації в Генеральній Губернії та опису на цьому тлі польсько-українського конфлікту, хочу подати кілька узагальнюючих спостережень про бачення ситуації німецькими очима.

По-іншому ніж національні – українська, польська, а також єврейська – історіографії, які кривди власні ставлять у епіцентр подій у Генеральній Губернії, збройний конфлікт між поляками та українцями на цій території для німецької влади мав другорядне значення. Німці спостерігали його або як громадянську війну (*ein Bürgerkrieg*) в Дистрикті Галичина, або як меншої інтенсивності міжнаціональну боротьбу (*ein Volkstumskampf*) у Люблинському дистрикті. В обох випадках боротьба між українцями і поляками німців не хвилювала, а навіть навпаки, вони їй до деякої міри потурали. Для німців не мали найменшого значення теми, які з найбільшої завзятістю дискутують українська та польська історіографії, тобто хто почав? які були акції наступальні, а які у відпалу? яка була кількість жертв тощо? До березня 1944 року це був конфлікт двох підконтрольних націй, з поміркованою кількістю жертв по обох сторонах й в остаточному підрахунку корисний для німецької влади, бо відволікав обидві сторони конфлікту від боротьби з окупантом¹⁷.

¹⁶ Див. Joseph Goebbels. *Dzienniki*. Tom 3: 1943-1945. Warszawa, 2014, s. 93.

¹⁷ *Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej*. Pod red. Cz. Małajczyka. T.1, Warszawa 1977, s. 478.

У Люблинському дистрикті, в який входила Холмщина, головна увага німців зосереджувалася на двох завданнях – забезпеченні постачання продовольчих доставок (контингентів) та гарантування безпеки руху в напрямку фронту¹⁸. Зосередження на цих двох головних завданнях обумовлювало всю активність німецької окупаційної влади. У військовому плані ця активність в перших місяцях 1943 року зосереджувалася на поборюванні партизанських відділів у великих лісових масивах північно-східної та південної частини дистрикту (спершу повіти Радзин та Парчев, а в дальшій черзі Терногород та Александрів)¹⁹. Натомість на господарчому фронті головна увага була на поборюванні бандитизму, який на цій території набрав катастрофічних розмірів й загрожував господарчим завданням, які стояли перед адміністрацією Генеральної Губернії.

На тому тлі міжнаціональний конфлікт між поляками та українцями для німецької адміністрації був несуттєвий, тому у військовій та поліційній звітності є майже неprisутній. Характерним у цьому плані є документ, який на основі місячного звіту Польової надкомендантури в Люблині за квітень-травень 1944 року підготувало бюро розвідки вермахту (абверу) у Воєнній окрузі Генеральна Губернія для централі абверу в Берліні. У документі названі 7 головних проблем: 1. Про дальше погіршення політичного становища; 2. Про поборювання банд; 3. Про зріст бандитських нападів до 2600 у місяць (в тому числі називається викрадення «російською бандою» 800 коней з маєтку під Краснимставом); 4. Про збільшення нападів на поїзди та рейки з 40 до 136); 5. Що на дорожньому шляху між Люблином і Варшавою рухатися можна тільки під охороною збройних конвоїв; 6. Про

¹⁸ NARA, T501, R-217, Monatsbericht von 21.08.1943 bis 31.08.1943 von Oberfeldkommando Lublin, frame 541.

¹⁹ NARA, T501, R-217, Monatsbericht von 16.02 bis 15.03.1943 von Oberfeldkommando des Lublin, frame 317.

настрої серед поляків стосовно совєтів; 7. Що заходи цивільної німецької адміністрації ще погіршили становище²⁰. Привертає тут увагу факт, що для військової розвідки навіть масакра понад 3000 українців у південній частині Грубешівського повіту у звітний період не є варта уваги. Вона далі зосереджена суцільно на падаючій безпеці залізничного та дорожнього руху та масових господарчих грабежах, які підривали економічне становище в Генеральній Губернії.

Зосередження уваги українських та польських дослідників на своїх національних проблемах та їх гіперболізація або мінімізація (чи то протинімецької активності, чи то сплутування акцій політичного резистансу зі звичайним бандитизмом, чи то рівня співробітництва з німцями) викривлює загальний образ окупаційної дійсності. Тичиться це також польсько-українського конфлікту на території Генеральної Губернії.

Генеральна Губернія очима німецьких військовиків

Образ окупаційної дійсності в тодішніх документах не є чіткий і не вкладається в одну перспективу. Який образ подій мала німецька влада, добре показує звіт від 16 квітня до 15 травня 1943 року, у якому напад у Грубешівському повіті польського відділу на українське село Моложів 6 травня 1943 року подається в контексті широкої панорами інших «важливих подій» (*besonder Vorkommisse*), як напр. спалення села Адамів (повіт Радзин), вбивства службовця вермахту у Звіринці (повіт Білгорай), нападу на німецький маєток Вітулин (повіт Біла), нападу на пост польської поліції в Крешові (повіт Білгорай), нападу на млин у Тересполі (повіт Білгорай), нападу на варту маєтку в Рожанець (повіт Білгорай), нападу на німецьких

²⁰ IPN, GK 670/1, Abwehrstelle im Wehrkreis Generalgouvernement Krakau, Nachstehender Auszug aus dem Monatsbericht der O.F.K. Lublin zur Kenntnis, s.73.

поселенців у селі Гуца (повіт Замостя), знищення 2600 скринок з амініцією в Ходелі (повіт Пулави), нападу на вокзал у Клеменсові (повіт Замостя) і тому подібне²¹. На цьому прикладі добре видно, як подія, якою було знищення польським відділом українського села Моложева і яка для української історіографії має фундаментальне значення в ході польсько-українського конфлікту як початок масових знищень українського населення, у загальному образі окупаційної дійсності стається лише одним з багатьох фактів, на який німецька влада могла б і не звернути увагу.

У подібному плані, тобто одним реченням та між іншим, реферуються в німецьких документах інші важливі з погляду польсько-українського конфлікту події, як напр. напад польського відділу та знищення ним села Буковина, заселеного українськими переселенцями з Грубешівського повіту²².

Німецькі документи, в яких згадується польсько-український конфлікт, найчастіше ігнорують питання вини, тобто чи напали поляки на українців чи навпаки, замикаючи найчастіше проблему одним узагальнюючим описом. Для прикладу, у звіті з кінця серпня 1943 року такий опис звучить так: «У прикордонній зоні вздовж річки Буг протиріччя між українськими організаціями та польськими формаціями стає дедалі очевиднішою»²³. Опис стосується ситуації, коли польські відділи Батальйонів Хлопських під командування С. Басая «Рися» розгорнули широкомасштабні атаки на населення українських сіл, а відділи Холмської Самооборони під

²¹ NARA, T501, R-217, Monatsbericht von 16.04 bis 15.05.1943 von Oberfeldkommando des Lublin, frame 166.

²² NARA, T501, R-217, Monatsbericht von 21.08. bis 31.08.1943 von Oberfeldkommando des Lublin, frame 542. Село Буковина у Білгорайському повіті було спалено 26.07.1943 року. Поляки вбили 15 українських переселенців.

²³ Там же, frame 541.

командуванням Ю Лукашука провели контрнаступальні атаки²⁴. Додаймо, що цей абзац не є зазначений читцем рапорту як вартій окремої уваги.

Суттєвими натовість у звітах є дві інші теми – активність партизанських загонів та розгул бандитизму.

Партизани

Серед партизанських відділів у Люблинському Дистрикті тривогу німців викликали не стільки польські національні формування, скільки советська партизанка, яка разом з польськими відділами з комуністичним симпатіями розгорнула тут відносно високу активність. Натомість відділи «польських національних повстанчих сил» (*das nationalpolnische Widerstandskräfte*), як у німецькій звітності окреслювано усі польські відділи, які не мали лівого характеру, принаймні від весни 1943 року сторонилися від більших протинімецьких акцій і ще в квітні 1944 року німці писали про них, що « (...) слід зазначити, що польські національні сили опору в цілому або далі стоять осторонь [боротьби проти німців – І.М.], або навіть поборюють комуністичні банди»²⁵.

Діям советських партизанських відділів, які часто діяли постіль з польською комуністичною партизанкою, німецькі військові приділяли особливу увагу вже від весни 1943 року. Німецьких військових тривожив процес консолідації цих відділів, зріст професійного командування ними, поповнення вже існуючих відділів, які дотепер складалися у великій частині з советських полонених, що втекли з німецьких таборів, живою силою та офіцерами з Советського Союзу, оснащення цих відділів новою

²⁴ Див. лист Ю. Лукашука до Є. Пастернака від 28 листопада 1960 р. в: Архів Євгена Пастернака, том 19, аркуш 61. Приватний архів автора статті.

²⁵ NARA, T 77 R-1421, OKW 173, Lage im Generalgouvernement im Monat April 1944, frame 995.

автоматичною зброєю, вибухівкою та вибуховими пристроями для атак на залізничні сполучення²⁶.

До квітня 1944 року атаки на залізничні або дорожні шляхи сполучень були, хоч дошкульні, проте не вельми часті. Справжньою загрозою для прифронтової території атаки советської партизанки стали саме від квітня 1944 року, коли їх кількість в один місяць зросла чотирикратно й перед німецькими військовими аналітиками ясно постав ціль цих атак: «Ціллю [цих атак – І.М.] є перш за все – як ми повідомляли у попередніх рапортах - довготривале знищення всіх основних маршрутів руху, щоб паралізувати рух у фронтовому запіллі²⁷». Це вже був серйозний виклик, тому німці відповідно на це зреагували.

Раніше акції советських партизанів та їхніх польських ідейних соратників зосереджені були на діях, які можна назвати саботажними. Німецькі військові узагальнювали їх як акції у протидію рекрутації на примусові роботи в Німеччині та зрив акції збору врожаю (насамперед кампанія нищення молотарок та напади на склади з врожаєм²⁸).

Бандитизм

Акцію зриву збору врожаю партизанськими відділами можна якоюсь мірою віднести до політичних акцій, проте вона вже великою мірою забулюється зі справжньою чумою окупаційної дійсності - розгулом кримінального бандитизму. Вистачить згадати, що тільки за період від грудня 1943 до квітня 1944 на території Генеральної Губернії сталося майже 31 000 нападів, з яких біля 15% можна зарахувати до збройної боротьби з

²⁶ NARA, T501, R-217, Monatsbericht von 16.04.1943 bis 15.05.1943 von Oberfeldkommando Lublin, frame 162.

²⁷ NARA, T 77 R-1421, OKW 173, Lage im Generalgouvernement im Monat April 1944, frame 995.

²⁸ NARA, T501, R-217, Monatsbericht von 21.08.1943 bis 31.08.1943 von Oberfeldkommando Lublin, frame 540.

окупантом, біля 20% мали півбандитський характер і аж 65% мало чисто кримінальний характер²⁹. Німецькі документи також звертають увагу на фузію звичайного бандитизму з повстанчими акціями підпілля³⁰. Це тільки додає складності в аналізі дійсної ситуації, яка існувала в окупаційній дійсності, де домінантним були всі відтінки сірого, а вже напевно не чорно-біла тональність.

Зрозуміло, що тема кримінального бандитизму була однією з головних тем німецької звітності, зокрема поліційної. Мала вона також реперкусії на верхах влади Третього Райху, зокрема виявлялася в персональних анімозіях між генерал-губернатором Гансом Франком та міністром Йозефом Геббельсом, про що засвідчує щоденник Геббельса, в якому приклади масового прояву бандитизму та викликаного ним хаосу в Генеральній Губернії знайшли куди більше місця, як вияви партизанської діяльності на цій території³¹.

Як вже було сказано вище, абсолютна більшість актів порушення порядку в Генеральній Губернії мала кримінальний характер, а не партизанський або саботажно-диверсійний. При тому, особові втрати німців в наслідок атак були невисокі, тому не викликали більшої стурбованості як фактор безпеки чи воєнного значення. Крім того, переважна більшість кримінальних актів спрямована була не проти окупантів, але проти співвітчизників. З цього огляду справжньою проблемою для окупаційного режиму були господарчі втрати, які кримінальні акти спричиняли. Особливу шкоду завдавали окупантові напади та грабежі господарчих установ, як напр.

²⁹ На основі власних обчислень для Грубешівського повіту на основі щоденних поліційних звітів. Ці показники можна визнати за репрезентативні для усієї Генеральної Губернії, хоч треба пам'ятати, що в Дистрикті Галичина рівень бандитизму був значно нижчий ніж в інших дистриктах.

³⁰ NARA, T501, R-217, Monatsbericht von 16.02.1943 bis 15.03.1943 von Oberfeldkommando Lublin, frame 317.

³¹ Див. Joseph Goebbels. Dzienniki. Tom 3: 1943-1945. Warszawa, 2014, s. 90, 93, 98, 109, 180.

великі приватні та військові сільськогосподарчі маєтки (Güter), державні сільськогосподарчі маєтки (Liegenschaften), молочарні, тартаки, млини, кооперативи тощо. Добре такий стан показують збірні дані за січень 1944 року для Люблинського дистрикту. За звітний час сталося 1709 нападів, в тому числі аж 224 на великі маєтки, натомість саботажних нападів на вокзали, рейки або поїзди було тільки 14, на пости польської і української поліції – 1, на пости німецької поліції – ні одного, на опорний пункт СС – 1, на солтисів та гмінну адміністрацію – 20. У цих атаках загинув 1 німецький поліцист, 2 жандармів та 4 солдатів вермахту³².

Зрозуміло, що при таких масштабах бандитизму поодинокі акти, а навіть місцеві спалахи міжнаціональної боротьби між поляками та українцями, губилися у загальній військовій та поліційній звітності й не попадали в поле зору як проблема. Аналіз німецьких звітів доводить, що ніщо не вказувало на назрівання трагедії, яка вже наступного місця потрясе усією Холмщиною силою польської атаки та її кровавими масштабами.

Тероризуюча акція польського підпілля – березень-квітень 1944 р.

Аналіз поліційних щоденних звітів з лютого 1944 року, тобто місяця, який передувє польській березневій атакі не передвіщає трагедії. Ситуація на цілій території Люблинського дистрикту не відбігала від норми попередніх місяців. У дистрикті сталося 1635 нападів, з чого нападів на німецькі об'єкти було 15%, на маєтки – 18%, а на приватну власність - 67%. В Грубешівському повіті було 153 напади, що було середньою нападів для усіх 10 адміністративних звітних одиниць дистрикту. У Грубешівському повіті за

³² Archiwum Państwowe w Lublinie (APL), Zespół Ortskommandantur I/524, sygn. 21. Der Kommandeur der Ordnungspolizei im Distrikt Lublin, Tägliche Lagemeldungen, Januar 1944.

29 днів лютого загинуло 41 українців та 34 поляків, в тому числі абсолютна більшість, бо аж 31 українців і 23 поляків внаслідок кримінальних актів³³.

Усю випадковість та спорадичність вбивств ще чіткіше видно, коли аналізувати ситуацію день за днем. І так, 1-го лютого на цілій території дистрикту вбито під час нападів 1 українця (Грубешівський повіт) та одного поляка (Краснийстав); 2-го лютого вбито одного поляка (Радинь); 15-го лютого згинуло 3 українців у двох окремих нападах; 16-го – жертв не було ані серед українців, ані серед поляків³⁴.

Ці дані однозначно показують, що перед березнем 1944 року у Грубешівському повіті не існувало об'єктивних причин для польської атаки такого масштабу, як ця, що розпочалася 9 березня. 10 українців та 11 поляків, яких загибель можна приписати не кримінальним, а національним причинам ніяк не виправдовує польської акції, навіть коли ці числа побільшимо на кілька осіб, які не попали в поліційні реєстри вбитих.

Німецькі звіти також добре показують, наскільки перебільшеними та уявними були польські мотивації для акції, коли стан справ у повіті представлявся картинами, запозиченими скоріше з літератури, ніж дійсного сьогодення підкупаційної Холмщини. Зацитуймо С. Квасневського, ініціатора та командира цієї операції:

Ситуація на півдні [Холмщини – М.І.] під оглядом мордування поляків, як також палення та руйнування польських осель. Ох, яка близька подібність до епохи Яна Казимира, яку описав Сенкевич у

³³ Обчислення власні на основі щоденних поліційних звітів для Люблинського дистрикту. Див. APL, Zespól Ortskommandantur I/524, syg. 22. Der Kommandeur der Ordnungspolizei im Distrikt Lublin, Tägliche Lagemeldungen, Februar 1944.

³⁴ Там же.

трилогії «Вогнем мечем». (...) Тут діялися дантейські сцени. Таких огидних вбивств не було в історії людства³⁵.

З таким уявленням про становище поляків та дії українців, 9 березня 1944 року польські збройні відділи Армії Крайової та Батальйонів Хлопських розпочали безпрецедентну за масштабами в історії Генерального Губернаторства тероризуючу операцію проти українського населення повіту. С. Квасневський, у своїх спогадах відверто вказує, що безпощадність та жорстокість дій польського підпілля була запланована заздалегідь і застосовано її зі свідомою навмисністю:

Я представив коменданту «Стерові» сучасний всеохоплюючий стан на півдні [Холмщини – М.І.], пропонуючи необхідність радикальних дій у формі жорстоких акцій, щоб змусити українців відмовитися від кровожерливої політики проти польського населення³⁶.

В ході польської операції, тільки в березні та квітні 1944 року, спалено 52 українські села та вбито не менше ніж 2259 українців, чиї імена відомі є з імені та прізвища³⁷.

Відображення цієї трагедії в німецьких документах є прикладом того, до якої міри німці втрачали уже на той час контроль над цілими районами дистрикту і як поволі та як неповний образ ситуації отримувало вище керівництво; як мало цікавив їх людський фактор міжнаціональної боротьби,

³⁵ Спогади Стефана Квасневського «Віктора», стор. 49. Фотокопія рукопису в архіві автора.

³⁶ Там же, стор. 52.

³⁷ На основі електронної бази даних про жертви серед українського населення Люблинського дистрикту за період від вересня 1939 до квітня 1944 року, складеної автором статті та І. Галагідою.

над яким повну перевагу надавали господарчим наслідкам польсько-українського конфлікту.

У поліційному звіті від 11 березня 1943 року, тобто два дні після початку Грубешівської різанини, нема про неї ані слова. Пояснення знаходимо під кінець звіту, де читаємо:

*Сільські управи в гміні Грабовець, Молодятичі та М'яке розбіглися й управи більше не працюють. Новини з цих гмін більше не надходять через відсутність там поліції*³⁸.

Більше інформації знаходимо у звіті від 13 березня 1944 року.

*(...) У другій половині дня 10.03. та у ніч на 11.03. були знищені залишки села Сагринь та Воронович. Далі частина села Маличі - знищена, Стрижовець – частинно знищений, частина Тереміня та Теремінця – знищена*³⁹.

Щойно 13 березня німці зреагували на ситуацію військово, виславши в район села Масломичі 2 роти з Волинського Легіону Самооборони під командуванням капітана безпеки Асмуса, яким допомагав відділ місцевої самооборони силою 80 людей. Польський відділ з великими втратами відступив⁴⁰.

³⁸ APL, Ortskommandantur I/524, nr. mikrofilmu 113, sygn. 23, Tägliche Lagemeldungen, März 1944. Tägliche Lagemeldung von 11 März 1944, klatka 177 (коли не можна відчитати номерів сторінок, подаю номер кадру на мікрофільмі).

³⁹ Там же, кадр 192.

⁴⁰ Там же, стор. 115. Більше про ці бої в: Каркоць-Вовк М. Від Вороніжа до Українського Легіону Самооборони Рівне 2002; Гірняк К. Український Легіон Самооборони. Причинки до історії. Торонто 1977; Majewski M. Przyczynek do wojennych dziejów Ukraińskiego Legionu Samoobrony (1943-1945). W: „Pamięć i Sprawiedliwość”, 2/2005, str. 295-326.

Переконавшись про силу польських відділів, зокрема після невдалого бою під Малковом 19 березня 1944 року, німецьке командування зорганізувало більші сили, об'єднані в бойову групу Вуллебранта (Kampfgruppe Wullebrandt), у яку ввійшов 3 батальйон кінноти з кіннотного полку СС, батарея легких гармат, група капітана Асмуса (Волинський Легіон Самооборони), 2 роти з 5 добровольчого галицького поліційного полку СС та комбіновані відділи вермахту. Кількасотособовий польський відділ Батальйонів Хлопських під командуванням С. Басая «Рися» був розбитий і змушений покинути Грубешівський повіт⁴¹.

Людські втрати

Тема людських втрат в ході польсько-українського конфлікту є окремою проблемою, яку німецькі документи подають у іншій перспективі, ніж роблять це національні історіографії. Зразу хочу зазначити, що деякі дані з німецьких документів можуть бути шокуючі, тому що йдуть вони у повний розріз з інформацією, а ще більше з уявленнями про окупаційний час в Генеральній Губернії та кількість жертв. Інформацію з німецьких документів вважаю за дискусійну в прямому розумінні цього слова, тобто як вихідний пункт для розмови про неї та її критики.

Уся подана мною тут збірна інформація стосується періоду від грудня 1943 до квітня 1944 року й стосується усієї території Генеральної Губернії. У той час Генеральна Губернія була уже прямим запіллям фронту. Советсько-німецький фронт стояв тоді на лінії на захід від Ковеля, Рівного, Тернополя і Станислава й через два місяці мала початися Львівсько-Сандомирська операція, внаслідок якої советські війська мали стати на лінії Вісли. Цю

⁴¹ Там же, стор. 183.

стратегічну ситуацію слід мати в пам'яті, коли наводитиму інформацію про ситуацію в Генеральній Губернії.

Місяць	Напади	Вермахт	Поліція німецька	Поліція допо- міжна	Цивільне населення, потерпіле від німців		Цивільне населення, потерпіле НЕ від німців		
		вбиті			вбиті	арештовані	вбиті	поранені	загиблі
Грудень 1943	6392	36			1016	2037	365	143	82
Січень 1944	7028	30			779	2346	495	89	133
Лютий 1944	4158	85			776	1952	1053	212	196
Березень 1944	7080	111	158	126	1823	3200	1376	286	275
							3120		
Квітень 1944	6322	146	79	33	1037	4961	962	312	176
РАЗОМ	30980	408	237	159	5431	14496	7371	1042	862

Опрацьовано на основі таких джерел: National Archives and Record Administration (NARA), T-501, R.217 (для документів за 1943 – крім червня та грудня) та NARA, T 77, RI421 (для грудня 1943 та від січня до квітня 1944 року).

Раніше я зазначив, що на оцінку німцями загальної ситуації у Генеральній Губернії велике значення мала незначна кількість особових втрат. За названий період п'яти місяців німці втратили 408 вбитими, в тому 26 кавказьких легіонерів, та щонайменше 237 поліцистів, в тому числі аж 159 з польської та української допоміжної поліції. Коли рахувати, що у той час на території Генеральної Губернії Армія Крайова мала не менше ніж 250 тис.

осіб під присягою, діяло біля 3 тисяч радянських партизанів, в Галичині активними були кілька тисяч бійців УПА – тоді менше ніж півсотні вбитих німецьких військовослужбовців у прямому запіллі фронту є числом шокуєчим низьким. Щоправда, кількість вбитих німців постійно зростала, починаючи від 36 у грудні 1943 року до 146 у квітні 1944 року, проте загальне число у 408 вбитими є невисоке.

Звичайно, можна це виправдовувати наказами командування Армії Крайової не атакувати відділів вермахту й безперечно є це вагомий аргумент. Проте велика кількість нападів на об'єкти вермахту при мінімальних жертвах з боку німців, а також велика кількість німецьких військових жертв у великих містах внаслідок терористичних нападів, значно пом'якшують аргумент про уникання польським підпіллям конфлікту з військовослужбовцями німецької армії.

Ще більш курйозний образ постає з зіставлення кількості нападів з кількістю вбитих. І так, в грудні 1943 року скоєно 6392 напади, в тому числі 342 більшими групами, в тому 34 відділами силою понад 100 осіб. Як результат загинуло 36 солдатів вермахту та кавказьких легіонерів, 47 цивільних німців та 365 осіб українського та польського населення. Увагу привертає не тільки величезна диспропорція між кількістю нападів та кількістю вбитих німців, але також диспропорції між кількістю вбитих німців (83) та вбитих у взаємних міжусобицях українців та поляків (365). У цих числах уже помітна є тенденція розвитку ситуації в дальших місяцях, коли кількість вбитого не-німцями мирного українського та польського населення зростатиме набагато швидше, ніж кількість вбитих окупантів.

Для порядку додаймо, що кількість вбитих того місяця німцями у протипартизанських та каральних операціях українців і поляків становила 1016 застрелених та 2307 арештованих.

Ще більш цікавою є статистика за березень 1944 року. Після деякого спаду активності у перших п'яти зимових тижнях року, у березні помітний став зріст усіх показників. Кількість нападів зросла до 7080. У цих 7080 нападах вбито 100 німецьких військових та 9 кавказьких легіонерів. Згинуло також 158 поліцистів порядкувої поліції та 126 польських та українських поліцистів. Вбито теж 52 цивільних німців. З черги німці вбили 1832 поляків та українців, а 3200 арештували. Підсумовуючи бачимо, що у березні 1944 року по всій території Генеральної Губернії вбито 310 етнічних німців, натомість німці вбили 1832 поляків та українців.

Співвідношення стають ще трагічніші, коли поглянути на статистику населення, яке згинуло того місяця **не** з рук німців. Німецький документ подає число 1376 осіб цивільного населення українського та польського, вбитого в основному у взаємних боях. Це число очевидно не включає різанини українців на Грубешівщині у березні того року. До такого висновки веде нас констатація, що число 1376 повністю вкладаються в рамки дотеперішнього поступового росту кількості жертв внутрішньої боротьби в Генеральній Губернії й не відображає пікуючого одноразового зросту жертв у кілька тисяч у березні 1944 року внаслідок Грубешівської різанини. Як ми вже писали раніше, інформація про події в Грубешівщині не могла бути передана оперативному тому, що на великій частині цього повіту перестали існувати інститути німецької влади, а там, де вони діяли, німецькі чиновники ставили перешкоди представникам УДК передати правдиву інформацію вищим інстанціям німецької влади. Тому щойно наступного місяця німці

подають вже актуалізоване число вбитих для Грубешівщини й становить воно 3120 жертв міжнаціональної боротьби між поляками та українцями.

На нашу думку, подане у місячному звіті за березень число 1 376 вбитих охоплює усі терени, крім Грубешівського повіту. Такий раптовий спад поінформованості німецької розвідки не впливає з несподіваної неохайності чи неакуратності німецьких військових, але найімовірніше є результатом майже повної втрати контролю над Грубешівським повітом німецькою адміністрацією, а слідом за цим перервою в передачі інформації. Ситуацію, яка заіснувала на Грубешівщині добре характеризує лист заступника голови УДК в Грубешеві до Представництва УЦК в Люблині:

Тепер передам, як представляється справа в Грубешівським повіті та сусідніх повітах:

1. Грабовецька волость: волосного уряду, поліції, священників, шкіл, пошти, кооперативи немає. Свідомих селян нема. (...)

2. Уханська волость: поліції нема, пошти нема (здемольована бандитами), війт, в тяжких обставинах, урядує. В селах, які сусідують з Грабовецькою волостью та з Холмським повітом, українців нема, повтікали.

3. Молодятичі вол[ость]: село Молодятичі спалене 1943 р. Тепер мешканці повтікали. Поліції нема, пошти нема, священників нема, учителів нема, війта Митрофана Шнайдера застрілила німецька жандармерія в Грубешеві вночі з 20 на 21.III.44. (...)

5. М'ячин вол[ость]: ціла волость виселена 22 липня 43 р. Зістали села Свидники, Рогів та Чортория, що є з українцями – не відомо. Солтисів вбито ще в зимі. (...) ⁴².

У подібному тоні описано усі 17 волостей Грубешівського повіту. За таких обставин, коли у більшості волостей перестали існувати уряди, поліція, пошта, школи, церковна адміністрація, а по селах погинула більшість солтисів, не могло бути мови про яку-небудь звітність. Зокрема, що перелякана розгулом польського бандитизму німецька цивільна адміністрація намагалася вкрити справжній масштаб людських жертв, ставлячи перепони для представників УДК в поширенні правдивої інформації ⁴³.

За тих обставин правдивий рівень людських втрат почав доходити до військової адміністрації щойно під кінець квітня 1944 року. У звіті від 29 квітня 1944 року 372-ї воєнної Польової надкомендантури, що охоплювала територію Люблинського Дистрикту, читаємо:

Міжетнічна боротьба у південно-східній частині підзвітної території прибрала ще гостріші форми. Лише в повіті Грубешів було спалено 82 села і замордовано біля 3120 мешканців ⁴⁴.

Цікаво тут буде подати, як детальна інформація з однієї Польової надкомендантури була перетворена та доповнена інформацією з інших

⁴² Library and Archives Canada (LAC), Volodymyr Kubijovyc Fond, MG 31. D 203. Vol. 25, file 17, Звіт про жорстокий терор польських банд на Грубешівщині.

⁴³ Там же.

⁴⁴ NARA, T501, Roll 218, Oberfeldkommandantur 372, Abt. Ia, Nr. 3379/44 geh., Monatsbericht für die Zeit vom 16.3 bis 15.4.44, frame 62.

джерел і яку постать отримала у загальному звіті для всього Воєнного округу Генеральна Губернія. У звіті за квітень 1944 року читаємо:

У повіті Грубешів шаліла міжнаціональна боротьба між українцями і поляками. Закінчилося вона знищенням польської банди Басая та вигнанням усіх поляків з повіту. Українські банди в даний час забезпечують мир і порядок на цій території та поважають (respektieren) вермахт та поліцію.

Подані німцями кількості жертв серед поляків та українців, які згинувли не з рук німців, цікаві з кількох поглядів. Навіть коли вони неповні, і навіть коли помилка може бути в рамках кільканадцяти, а навіть кількадесяти відсотків, то й так показують вони на головні характеристики ситуації в Генеральній Губернії. Головні характеристики такі:

1. Кількість вбитого не німцями населення дуже висока і вона є вища за кількість українців та поляків, вбитих німцями (як 7371 до 5431).
2. Порівняння числа вбитих німців (408) з числом вбитих у взаємній боротьбі поляків та українців (7371) однозначно показує, що як польське, так українське збройне підпілля зайняті були в основному взаємовибиванням, а не боротьбою з окупантом.
3. Число вбитих протягом п'яти місяців по всій території Генеральної Губернії українців і поляків (7 371), хоч безперечно високе, то воно й так на порядок нижче від тих чисел, які подають польські історики як чисто польські жертви для самої Галичини (40 000)⁴⁵.

⁴⁵ Навколо такого числа зосередилися автори основних опарювань на тему польських втрат у Галичині: H. Komański, Sz. Siekierka, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946, Wrocław 2004; Sz. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim 1939–1947, Wrocław 2006; H. Komański, Sz. Siekierka, H. Różański, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946, Wrocław 2007.

4. Хоч у німецьких місячних звітах за 1943 рік не подається окремо сумарних жертв серед польського та українського населення, то опосередковані інформації свідчать, що також у 1943 році число польських жертв у Галичині було принаймні на порядок нижче від тих чисел, які стали майже бездискусійними для польської історіографії, яка вперто повторює наратив про десятки тисяч вбитих українцями поляків. У звіті за серпень 1943 року говориться, що у липні-серпні 1943 року, в одному з повітів, де йшли найважчі українсько-польські бої, загинуло 35 поляків та 14 українців⁴⁶. Навіть коли б прийняти, що такі високі втрати були в усіх 12 повітах Дистрикту Галичина, тоді й так місячні втрати поляків становили б 420 вбитими, а число вбитих українців - 228, тобто 648 поляків та українців разом узятих у цілому дистрикті. Є це величина порівняльна з іншими місяцями, з яких вже знаємо німецькі дані (грудень 1943 – квітень 1944), тому можна її прийняти як величину правдоподібну й достовірну, тим більше, що у розділах звітів, які описують настрої серед цивільного населення нема натяків на екстраординарну ситуацію поляків у Дистрикті Галичина.

Терор проти співвітчизників

Аналізуючи дані про жертви польсько-українського конфлікту, важливо є підкреслити, що подавані німцями жертви серед цивільного населення Генеральної Губернії, які згинули **не** з рук німців, - це не тільки жертви польсько-українського протистояння. Як ми це вже показали раніше на прикладі Грубешівського повіту, невелику частину цих жертв становлять

⁴⁶ NARA, T501, R-217, Monatsbericht von 16.07 bis 15.08.1943 von Oberfeldkommando Galizien, frame 579.

жертви кримінальних нападів, де національний мотив вбивства проявляється дуже рідко, а члени банд є характеризовані німецькою поліцією як ці, що розмовляли російською, польською і українською мовами⁴⁷. Набагато більше жертв становлять поляки та українці на німецькій службі. Для 1944 року ми не знаємо точних чисел, бо німці включили цю категорію жертв у збірну категорію ненімецьких жертв, проте дані за 1943 рік свідчать, що в загальній кількості жертв ця категорія може становити значущу частину, а тим самим значно зменшити кількість жертв польсько-українського протистояння. Як приклад назвімо інформацію з березня та квітня 1943. У березні як наслідок «Terrorakte» «застрелено 73 поляків, які працювали в німецьких установах»⁴⁸. Для квітня відповідна інформація звучить так: «Жертвами терористичних актів стало 11 райхдойчів, 29 фольксдойчів та 176 приязних німцям поляків»⁴⁹. У серпні число вбитих поляків, які працювали у німецьких установах зросло до 384 осіб. Для порядку зазначимо, що у той сам час польське та українське підпілля вбило 50 німецьких солдатів та 18 кавказьких легіонерів, тобто підпільники вбили 6 разів більше поляків на німецькій службі, ніж окупантів.

У частковому рапорті за останню декаду серпня 1943 року вперше появляється інформація, що жертвами серед службовців на німецькій службі стають також українські службовці. У рапорті дослівно записано це так: «109 поляків та українців, які працювали в німецьких установах, було вбито або викрадено (verschleppt). 26 поляків та українців, працівників німецьких установ було поранено»⁵⁰. Ця інформація не піддається однозначній інтерпретації. Може вона вказувати на початок вбивання польським та

⁴⁷ NARA, T501, R-217, Monatsbericht von 16.04 bis 15.05.1943 von Oberfeldkommando des Lublin, frame 165.

⁴⁸ NARA, T 77 R-1421, OKW 173, Lage im Generalgouvernement im Monat März 1944, frame 262.

⁴⁹ NARA, T 77 R-1421, OKW 173, Lage im Generalgouvernement im Monat April 1943, frame 181.

⁵⁰ NARA, T 77 R-1421, OKW 173, Lage im Generalgouvernement vom 21.08.1943 bis 31.08.1943, frame 517.

українським підпіллям також українських службовців на німецькій службі; може вказувати на розширення акцій польського підпілля також на Галичину та Холмщину або на українців взагалі, напр у Варшаві або Ченстохові; може бути просто усвідомленням німецькими звітодавцями, що серед службовців є також українці, а не тільки поляки.

У загальній характеристиці я сказав, що хоч загальне число протинімецьких актів в Генеральній Губернії може вражати, то ефективність цих актів та завдані німцям шкоди були невеликі. Добре це видно з зіставлення деяких даних. Коли порівнюємо загальну кількість протинімецьких актів за п'ять обговорюваних місяців з кількістю вбитих німецьких військовослужбовців, то бачимо, що у майже 31 000 атак вбито 408 солдатів вермахту та кавказьких легіонерів на їхній службі. Навіть коли орієнтовно збільшимо німецькі втрати до півтори тисячі, додавши поліцистів, членів СС, райсдойчів та фольксдойчів, то й так втрати окупантів вбитими були дуже низькі.

Окремої уваги заслуговує у звітах інформація, яка була в рубриці *Ворожі втрати (бандити та їхні помічники)*. Йдеться, звичайно, про втрати партизанів та цивільні жертви каральних акцій поліції та вермахту. Для таких рапортів цінним верифікатором даних є порівняння кількості жертв до кількості здобутої зброї. Треба зазначити, що для всіх обговорюваних місяців показник здобутої зброї є високий, а коефіцієнт зброя/втрати коливається навколо рівня пів на пів. Для прикладу, у квітні 1944 року німці здобули 577 штук зброї при 1037 вбитих партизанах та цивільних особах. Інакше кажучи, статистично що друга вбита цивільна особа була озброєна.

Малу ефективність підпільних атак бачимо також на прикладі атак на військові, поліцейські або залізнодорожні об'єкти. Хоч кількість цих атак

може імпонувати, проте їх результативність – уже менше. Звичайно, траплялися також спектакулярні акції, як напр. знищення 23 тартаків, що працювали на потребу вермахту⁵¹, але основна маса атак – то були дрібні напади. Ситуація драматично помінялася щойно у квітні 1944 року, але за справою в основному советських атак на залізничні сполучення. Польське національне підпілля далі було пасивне в атаках на німецькі об'єкти.

Накінець зазначимо, що образ дійсності, який постає з німецьких документів є суттєво збіднений повною неприсутністю або маргіналізацією в них єврейського питання та дуже фрагментарним висвітленням великих міграційних акцій, ініціатором яких була адміністрація СС.

Підсумки

Представлений вище образ дає сумарне уявлення німецької адміністрації про вибрані аспекти життя в Генеральній Губернії загалом, а на Холмщині зокрема. Показано в ньому, що найважливішим пріоритетом цієї адміністрації були безпека сполучень між Райхом і фронтом та господарчі справи. Берлін вимагав харчів і спокою та порядку, натомість від 1943 року на цій території панував щораз більший хаос й поступова втрата контролю над подіями. Це вимушувало від окупаційної адміністрації зосередження на основних завданнях, тому такі теми, як етнічні суперечки підконтрольних національних груп сходили на щораз дальший план. Зробити це було тим легше, що національний фактор у щораз численніших нападах на господарчі об'єкти не грав більшої ролі. Хоч його роль була дещо вища на змішаних етнічно теренах, проте для німецької адміністрації це був лише місцевий колорит загального явища, притаманного для всієї Генеральної Губернії.

⁵¹ NARA, T501, R-217, Monatsbericht von 16.03 bis 15.04.1943 von Oberfeldkommando des Lublin, frame 234.

Коли на Холмщині та Підляшші польське підпілля розпочало кампанію індивідуального терору, то для німецької адміністрації це була тільки місцева характеристика явища, з яким вони мали діло по всій губернії, тому так в'яло реагували на биття на тривогу представників УДК та УЦК, які справедливо вбачали в тому елемент національної боротьби поляків проти українства. Для німецької адміністрації вбивство кільканадцяти українських представників сільської адміністрації на зламі 1942 і 1943 років було подією того самого рівня, що вбивство усіх 27 польських лісничих у чисто польському Люблинському повіті у квітні 1943 року.

У тому ж плані німці бачили також атаки на господарчі об'єкти українців. На змішаних теренах атаковані були майже виключно українські кооперативи та інтелігенція, проте в загальному образі подій в губернії вони були такими самими кримінальними актами, що й кілька соток інших пограбувань кооперативів або вбивство кількох поляків на німецькій службі, тому німці не реагували на протиукраїнські напади по-іншому.

Розгул кримінального бандитизму у поєднанні зі спершу саботажно-диверсійними, а далі суто військовими діями совєтської партизанки та їхніх польських поплічників призвів до стану безправ'я та розпорошення німецьких поліційних та військових сил. Цим станом опортуністично скористалося польське національне підпілля, яке стояло дотепер осторонь від більших акцій проти німців, щоб розпочати ерзац-війну проти українського населення Холмщини. Українських збройних відділів на цій території не було, а сили самооборони були дуже слабкі й погано озброєні, тому добре zorganizовані й численні відділи польської партизанки в короткий час могли провести етнічну чистку південної частини Холмщини, поповнивши при тому воєнні злочини.

Проте не знищення кількох тисяч українців Холмщини стали причиною гострої реакції німців, але повний занепад господарчого життя на великій території дистрикту внаслідок польських протиукраїнських атак. Розбиття відділу Басая і його втеча з Грубешівщини у північно-західні райони дистрикту разом зі скомпрометованим участю в протиукраїнських акція польським населенням, змінила стан справ на цій території. Прихід на допомогу українському населенню Холмщини відділів УПА з Волині та Галичини та їхня перемога над польськими партизанськими відділами в квітні 1944 року запевнили на короткий час спокій та безпеку населенню, що німецька адміністрація привітала з задоволенням. Але як тільки українські відділи почали втручатися в справи німецьких державних сільських господарств, німці почали вимагати від них повернення на схід для боротьби з совєтами, а після погроз почали поборювати українські відділи збройно.

Прихід на цю територію Совєтської Армії закінчив німецький період в історії регіону й розпочав зовсім новий його розділ.

Представлена тут у найзагальніших рисах наратив німецька про історію Люблинського дистрикту доповнює деякою мірою вже існуючі національні оповіді – українську, польську, єврейську та совєтську. На жаль, кожна оповідь існує незалежно одна від одної й вони майже не перетинаються. Чужі наративи є або невідомі, або до них не прислухаються. Вони є сильно політизовані й використовувані інструментально в історичній державній або історичній національній політиці кожної нації. Це є основна причина ігнорування національними наративами розповідей інших, бо це ускладнює й «забруднює» національний наратив. А ним рухає насамперед 4 характеристики – ексклюзивність та перебільшення; віктимізація та героїзація. Усі вони мають спільний знаменник, яким є суб'єктивізм, тому

кожній національній історіографії важко визволитися від національного ухилу. Тому так важливою справою є залучити до дослідів німецьку перспективу подій, насамперед не історичну перспективу, випрацьовану німецькою історіографією, але поточний огляд (перцепцію) подій, який мало політичне, а ще більше військове та поліційне керівництво Генеральної Губернії як цілості, а Люблинського дистрикту зокрема.

Повне, а не вибіркове, залучення українськими і польськими дослідниками до наукової дискусії про окупаційний період польсько-українського протистояння німецьких документів може бути для них добрим контрапунктом та верифікатором їхніх поглядів й стати стартовим пунктом виходу з тупика національних наративів.